

SPAȚIU RELAȚIONAL SAU SPAȚIU ABSOLUT? CONSECINȚELE EPISTEMOLOGICE ALE UNEI INTERPRETĂRI GREȘITE

RELATIONAL OR ABSOLUT SPACE? EPISTEMOLOGICAL CONSEQUENCES OF A WRONG INTERPRETATION

József Benedek*

Abstract. This paper represents for the first time in the geography in Romania a short overview about the evolution of the space concept both in philosophy and geography. What concerns the philosophy I have concentrated upon such authors and works, which had a great impact in the geographical field of the 19th century and the first half of the 20th century: Descartes, Leibnitz, Newton and Kant. I have pointed out few critical points in the evolution of the space concept, which have led to a clear dominance of the substantial space concept until the 1970-1980. The aim of this study is not the establishment of a „megatruth“ in the space dilemma, which not exists, but the fact, that the relativisation and contextualisation of this crucial concept will be very actual in the Romanian geography also.

Key words: space, substantial space, relational space, geodeterminism.

Cuvinte cheie: spațiu, spațiu substanțial, spațiu relațional, geodeterminism.

I. CONCEPTUL DE SPAȚIU ÎN FILOSOFIE

În filosofie discuțiile despre spațiu s-au concentrat pe dilema dacă spațul este absolut cu o structură proprie sau este relativ, adică ceva ce ia naștere din relația dintre constituentele lumii naturale?

Poziția absolutistă (sau substanțială) a apărut în cadrul curentului raționalist al epocii baroc, fiind reprezentată de Descartes (1596-1650), primul filozof care a rupt cu tradiția aristoteliană și cu cea a scolasticii. Prima privea spațul și timpul ca categorii care permit denumirea și clasificarea evidenței sensurilor (Lefebvre, 1994), în timp ce scolastica considera spațul ca non-substanță. În schimb, conform logicii carteziene (*Principia philosophiae*, 1644) există o substanță necreată și infinită (Dumnezeu) și două substanțe create: spiritul (gândirea), fără extensiune spațială, și corpul, materia, cu extensiune spațială. Fiecare substanță materială se caracterizează prin întindere, care este identică cu întinderea spațiului, aceasta (*extensio*) identificându-se, de fapt, cu spațiul. Spațul domină sensul lucrurilor, conținând toate obiectele și sensul acestora (id.), există de sine stătător, este un obiect, un lucru. Spațul există ca și oricare alt obiect. Această idee a spațiului absolut și material va deveni, cum se va demonstra în continuare, baza concepției despre spațiu a geografiei. Spațul este interpretat în exclusivitate ca spațiu fizic. Acest mod de abordare a fost util pentru geografie prin acumularea informațiilor despre obiectele geografice și a corespuns cu obiectivele acestei științe din prima ei fază de dezvoltare (a doua jumătate a secolului 19).

Curentul relaționalist a apărut în aceeași perioadă, situând spiritul înaintea substanței. Spațul este rezultatul percepției, nu are existență proprie. Imaginea are prioritate față de substanță sau proces generator. Originile conceptului relativist/idealistic despre spațiu se află în creația lui Leibnitz (1646-1716), care consideră spațul mai degrabă o idee decât un lucru (Soja, 1985). Spațul încearcă să prezinte ordinea co-existențelor, iar timpul ordinea succesiunilor. În această accepție

* Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

proprietățile spațiului se pot reduce la relațiile dintre obiecte. Leibnitz reduce materia la o forță. Unitatea de forță este denumită monadă, care există, împreună cu legăturile cu alte monade, în mod predestinat (Monadologia, 1712-1714). Monadele sunt puncte, mai precis substanțe punctuale, complexe de forță. În același timp, monadele sunt suflete, aflate în stadiu diferit de conștientizare, de la stadiul fără conștiință la cel cu conștiință, respectiv la Dumnezeu. Monadele nu sunt identice și nu au extindere. Există un număr infinit de monade, fiecare cu concepții proprii, dar ele alcătuiesc totuși un tot armonios, întrucât sunt predestinate. Spațiul nu mai este privit ca un obiect, ci ca relație între diferențe elemente, definite de Leibnitz ca monade. Subiectul, individul care acționează, primează. De fapt, conceptul monadelor a reprezentat o perspectivă hermeneutic-ideografică (Pohl, citat de Fliedner, 1993) (adică contextuală, bazată pe unicitatea fenomenelor), în opoziție cu cea nomotetică, de universalitate a fenomenelor din spațiu, exprimată în concepția descartiană. Perspectiva idiografică se bazează pe individualitatea și contextualitatea fenomenelor, întruchipată de ideea monadelor diferite. Concepția nomotetică a lui Descartes se bazează pe universalitatea fenomenelor spațiale, unde spațiul apare ca un obiect exterior, ca structură externă care determină conținutul.

În concluzie, se poate remarcă faptul că în cadrul raționalismului au apărut două concepte de spațiu: unul absolut-nomotetic și altul relațional-idiografic. Un punct comun al ambelor concepte este ideea cunoașterii spațiului doar prin intermediul rațiunii, excuzând orice experiență. Dacă modul de cunoaștere este identic, nu putem spune același lucru despre conținut. Concepția absolutistă conferă spațiului caracter absolut, material, determinativ, în timp ce curentul relativist subliniază caracterul constitutiv al lucrurilor individuale.

Linia conceptualui de spațiu substanțial sau absolut s-a continuat și în empirismul perioadei iluministe, care, spre deosebire de raționalism, consideră că sursa cunoașterii este experiența. De aceea, empiriștii pun accent pe partea materială și cognoscibilă pe calea experienței a spațiului. Cu toate că referiri la spațiu întâlnim la mai mulți empiriști (Locke, Hume, Berkley), concepția cea mai sudată a fost elaborată de I. Newton (1643-1727). Aceasta și-a clădit mecanica pe o teorie absolută a spațiului („Philosophiae naturalis principia mathematica”, 1687). Spațiul newtonian este un obiect de sine stătător, ca și la Descartes, care influențează alte obiecte, fără să fie influențat de acestea. Spațiul newtonian este un spațiu material, care există în afara conștiinței și independent de aceasta. Lucrurile sunt complicate prin faptul că Newton distinge spațiul absolut de cel relativ. În timp ce primul este explicit teologic, fiind dominat de Dumnezeu și incognoscibil pentru spiritul uman, al doilea este accesibil pentru cunoașterea umană, ceea ce înseamnă o oarecare relativizare a conceptualui de spațiu.

O influență deosebită asupra geografiei a avut teoria spațiului, de natură idealistă, elaborată de I. Kant (1724-1804), care și-a propus rezolvarea contradicției în ceea ce privește cunoașterea și sursele acesteia, care s-a născut între raționalism și empirism. Toate acestea au implicat desigur și problema spațiului. Kant respinge ambele poziții și elaborează o teorie nouă despre spațiu. Ideea de bază a acesteia, expusă în lucrarea sa, intitulată „Critica rațiunii pure” (1787), este că spațiul, alături de timp, este o categorie apriorică a cunoașterii, adică ceva ce nu poate fi cunoscut pe baza experienței, este situat în afara oricărei experiențe sau intuiției externe. În accepția kantiană, spațiu este o realitate empirică, are o idealitate transcendentală: „el nu este nimic de îndată ce eliminăm condiția posibilității oricărei experiențe” (Kant, trad. 1994, cap. Estetica transcendentală. Despre spațiu, p. 78). În aceeași lucrare Kant mai afirmă că „nimic din ceea ce este intuit în spațiu nu este o formă a lucrurilor care le-ar fi cumva proprie în ele însese” și că „ceea ce numim obiecte externe nu sunt altceva decât simple reprezentări ale sensibilității noastre”.

În concluzie, concepția kantiană despre spațiu respinge atât poziția absolutistă (spațiul există ca obiect), cât și cea relativistă (spațiul ca rezultat al unui set de relații). Astfel, Kant consideră că

spațiul este o formă, o condiție a cunoașterii. Această poziție este, totuși, mai apropiată de relativism, pe care chiar îl radicalizează prin faptul că consideră posibilă existența spațiului chiar și fără obiecte. Deci, practic spațiul este o condiție a cunoașterii, o noțiune subiectivă.

Concluzii. Pe scurt, am văzut că în secolele 17 și 18, înainte de apariția geografiei ca știință, au apărut două concepții despre spațiu, care mai târziu s-au dovedit a fi importante pentru geografie. Conceptul ideal, al spațiului existent doar în conștiință, deci în subiect, își are rădăcinile în teoria spațială relațională a lui Leibnitz, care s-a continuat prin Spinoza, Kant, iar mai târziu prin idealismul german, filosofia vieții și fenomenologie, curente pe care nu le putem discuta în acest material. Al doilea concept, cel al concepției materiale, absolute, a fost elaborat de Descartes, contribuții importante fiind aduse de Newton și de curențul pozitivist. Acesta din urmă a devenit, aşa cum se va vedea în continuare, conceptual dominant în geografie, datorită, în bună parte, unei interpretări greșite.

2. INTERPRETAREA GREȘITĂ A TEORIEI MONADELOR, PRECUM ȘI A TEORIEI KANTIENE, ȘI CONSECINȚELE GEOGRAFICE ALE ACESTEIA

Așa cum au remarcat mai mulți autori (Werlen, 1987), interpretarea greșită a teoriei monadelor aparține filosofilor Ch. Wolf (1679-1754) („Von den Absichten der natürlichen Dinge”), J. G. Herder (1744-1803) și G. W. Fr. Hegel (1770-1831). Wolff a sistematizat lucrările lui Leibnitz, le-a publicat, făurind un sistem numit Leibnitz-Wolff (Störig, 1997). În acesta a fost eliminată diferența dintre sfera organică și cea neorganică. Astfel, Leibnitz făcea inițial o diferență clară între acestea două, afirmând că doar subiectele care iau decizii pot fi monade, în timp ce lumea animalelor și plantelor constituie doar locuri ale monadelor. Cosmosul înșusitează se repetă că microcosmos doar în sufletul monadelor, nu și în sfera naturii. Prin interpretarea lui Wolff, și cosmosul neînșusitează se repetă în fiecare individ, atât din sfera organicului cât și din cea a inorganicului, ceea ce reprezintă un fel de teologie materialistă. Ulterior, pe Wolff s-au bazat Hegel și Herder. Astfel, Hegel în lucrarea sa „Philosophie der Geschichte” (1834), capitolul „Geographische Grundlagen der Weltgeschichte” afirmă legătura dintre sol, natură și spirit, național. Așadar interpretarea greșită a lui Leibnitz a dat naștere la o perspectivă materialistic-deterministă asupra relației dintre cultură și natură. Geodeterminismul este varianta geografică a acestei interpretări, bazându-se în bună parte pe Herder, care a vrut să demonstreze relativitatea și istoricitatea culturii popoarelor. Aceste idei au găsit intrare în geografie prin C. Ritter, care pe considerentul că nu există nimic absolut, numai valori regionale, a pus accentul pe geografia regională, pe relația cu caracter deterministic, de predestinare dintre om și natură. Mai târziu, sub influența fizicii newtoniene, s-a conturat imaginea descartiană despre lume, adică spațiul carteziano-newtonian (id.). Ideea a fost analizată, mai târziu, de Pohl, care propune analiza hermeneutică a spațiului, nu în sens geometric, ci ca o „concepție (Anschauung) externă a mediului de viață (monadă) permanent activ” (id.).

În consecință prin triada Wolff-Hegel-Herder are loc a substanțializare a concepției leibnitziene despre spațiu, varianta aceasta fiind preluată și de geografie, ceea ce a întărit ideea spațiului absolut și material, ca obiect de studiu al geografiei.

În ceea ce îl privește pe Kant, ideile acestuia au fost receptate în geografie, în primul rând prin Hettner, care s-a identificat cu clasificarea kantiană a tipurilor de cunoaștere, conform căreia există trei tipuri de cunoștințe: sistematice, cronografice și chorografice. Ultimul tip se identifică, după Hettner, cu geografia (chorologie), ca știință a spațiului (Werlen, 1993). Practic, greșeala lui Hettner a constat în interpretarea greșită a lucrării „Physische Geographie”, scrisă de Kant în 1802, care se bazează pe teoria cunoașterii, discutată succint la punctul anterior. Astfel, Kant a definit geografia ca propedeutică care are ca scop descrierea pământului, întocmirea unor rapoarte regionale ordonate după continente, adică ordonarea spațială a cunoștiințelor. În această

acceptiune geografia nu era considerată o știință, ca de altfel nici istoria. Hettner (1927, „Die Geographie. Ihre Geschichte, ihr Wesen, ihre Methoden”) a definit geografia ca o știință chorologică, adică știință a spațiului, ceea ce nu era în concordanță cu ideile kantiene, conform căror geografia nu era știință, folosind termenul de chorografie și nu cel care apare în lucrarea lui Hettner (chorologie). Altfel spus, în răstălmăcirea lui Hettner spațiul a devenit un obiect, a fost substanțializat, fiind considerat un factor cauzal, ceea ce este în totală contradicție cu însăși teoria cunoașterii a lui Kant, în care spațiul este a priori o formă a cunoașterii și nimic mai mult.

3. EVOLUȚIA CONCEPTULUI DE SPAȚIU ÎN GEOGRAFIA TRADITIONALĂ (CCA. 1880-1950)

Geograffii s-au străduit să definească spațiul din punct de vedere geografic. Deși geografia este privită la începutul secolului 20 ca știință a spațiului (Hettner, 1927, citat de Fliedner, 1993 și Werlen, 1993, 1995), lucrările empirice descriu mai degrabă ceea ce există în spațiu, fără a explica substanța spațiului, ceea ce a generat un discurs despre spațiu, în loc de o știință a spațiului. Acestui mod de abordare îi corespunde axioma conform căreia există un adevăr al spațiului generat de analiză, dar nu există un spațiu adevărat. De fapt, rădăcinile considerării geografiei ca știință a spațiului se află în descerierile de călătorii (Fliedner, 1993). Natura și societatea au fost văzute ca fiind complementare. Natura reprezenta mediul în care societatea se forma și se dezvoltă. Eisel (1979, citat de Werlen, 1995) a definit acest mod de tratare ca o paradigmă „om concret-natură concretă”. Ea a corespuns unei viziuni premoderne și preindustriale despre lume (Bahrenberg, 1995), bazată pe teoria spațiului absolut (Descartes, Newton). În conformitate cu aceasta, spațiul este un obiect, lângă alte obiecte, spațiul este un întreg, care reprezintă mai mult decât suma simplă a elementelor componente, adică dispune de o forță proprie, este o entitate de sine stătătoare. Așa cum s-a văzut la punctul anterior ideile leibnitziene au intrat în geografie în special prin C. Ritter, iar cele kantiene prin A. Hettner printr-o interpretare absolută și substanțială, ambele fiind modele de explicație cauzal-deterministă. Prin aceasta a fost eliminată posibilitatea ca subiectul să-și formuleze scopurile și să acioneze pentru atingerea lor doar pe baza conștiinței și rațiunii proprii, acesta depinzând de lumea anorganică, adică de natură. Cu alte cuvinte geodeterminismul a însemnat o perspectivă holistă și nomotetică asupra lumii. Din această abordare totală a spațiului a apărut geografia regională (integrarea omului în natură și influența acesteia din urmă, diferențiată regional), ca știință ideografică, care tratează toate aspectele geografice ale unei regiuni. Regionarea constituia un scop în sine, regiunea având un statut ontologic, o existență obiectivă, care trebuia numai descoperită și explicată. „Geografia tradițională a fost o știință a spațiului, și anume o știință a diferitelor spații terestre” (id., p. 26). Un mod de abordare asemănător a avut și școala peisagistică, dezvoltată de generația de geografi care i-a urmat lui Hettner, spațiul fiind privit, ca și în cazul geografiei tradiționale, ca un obiect de sine stătător. Acest mod de abordare persistă încă în geografia românească, ca efect al accentului pus pe geografia fizică, în deceniile puterii comuniste.

4. SPAȚIUL ÎN GEOGRAFIA MODERNĂ SAU MIȘCAREA CIRCULARĂ A IDEII DE SPAȚIU

Situată s-a schimbat odată ce s-a constatat că societățile, devenite foarte complexe, se organizează după legi proprii, care nu mai corespund unei relații simple om-natură. Această schimbare a intervenit ca urmare a dezvoltării unei viziuni moderne despre lume. Societățile regionale sunt transformate sub impactul modernizării, diferențierea acestora devenind funcțional-spațială (în loc de pur spațială). Anacronismul geografiei tradiționale a durat până în anii '60, când a avut loc, sub imboldul revoluției cantitative și teoretice, o reorientare cunoscută sub denumirea de paradigmă spațială. Noua orientare posibilistă analiza structurile și ordonarea activităților umane (teoriile de localizare), organizarea spațială a societății, organizarea spațiului

(Abler, Adams, Gould, 1971). Legăturile spațiale dintre obiecte devin subiectul principal al tratărilor, acestea fiind exprimate prin distanțe geometrice și topologice, cuprinse în modele spațiale. Deși un obiectiv declarat al noului mod de tratare era construirea teoriei, pe această cale nu se putea ajunge la acest obiectiv, întrucât legăturile de poziție trebuie întotdeauna raportate la o teorie externă. Simpla distribuție spațială a punctelor nu permite construirea teoriilor, doar formarea modelelor spațiale. Abordările spațiale au neglijat omul și societatea, care erau privite doar ca elemente componente ale spațiului. Coffey (1981) prezintă o teorie situată între acest mod de tratare și cel sistemic, în care procesele joacă un rol important. Este folosit conceptul general de proces spațial, compus din două subprocese: de creștere și de organizare, ambele orientate spre atingerea unei stări ideale de echilibru. Se poate observa că practic s-a schimbat numai eticheta acordată spațiului, definit ca sistem spațial, fără schimbări de conținut semnificative față de statutul spațiului. Astă nu înseamnă o continuitate paradigmatică, noua paradigmă fiind definită de un model de explicație cauzal-probabilistic, cantitativ, față de modelul cauzal-deterministic, descriptiv al perioadei anterioare. Continuitatea de conținut menționată se referă la statutul spațiului, ca obiect de cercetare a geografiei.

La sfârșitul anilor '70 a apărut o orientare nouă, cunoscută sub denumirea de geografie comportamentală, în care spațiul concret a fost schimbat cu unul abstract, comportamentul uman devenind responsabil pentru acțiunile cu efect spațial. Spațiul este văzut ca mediul natural din care anumite elemente (stimuli) sunt receptate și interpretate de către indivizi, toate acestea determinând acțiunile spațiale ale acestora. Este clară ruptura cu modul de abordare spațial pozitivist, omul, individul ajungând în centrul atenției. Accentul nu mai cade pe explicație, noua paradigmă calitativă bazându-se pe înțelegere și empatie. În acest context apare prima orientare care analizează spațiul cognitiv, spațiul receptat de subiecți, cogniție determinată de poziția, statutul social al subiecților. Această revoluție comportamentală în geografia noastră a fost ratată, din cauza neglijării totale și a conului de umbră în care intraseră științele sociale din România anilor '80.

5. SCHIMBAREA DE PERSPECTIVĂ DE DUPĂ 1970

Marxismul și spațiul. În perioada contemporană, o perspectivă interesantă asupra spațiului a fost oferită de marxism, care privește spațiul în context fizic, ca sumă a locurilor de producție, teritoriu a diferențelor piețe (Soja, 1985). Important este din punctul de vedere al acestui material tradiția marxistă din Franța, cel mai ilustru reprezentant al acesteia fiind H. Lefebvre. Locul central al teoriei lui Lefebvre este ocupat de ideea spațiului ca produs social. În lucrarea sa „Producția spațiului” (1974), el consideră că spațiul social este acel spațiu în care se localizează reproducerea relațiilor de producție: „spațiul social însumează lucrurile produse și cuprinde interrelațiile acestora în coexistență și simultaneitatea lor, în relativa lor ordine sau dezordine” (p. 73). Acest spațiu este un spațiu dialectizat, cu conflicte. Transformarea spațiului social are loc ca urmare a procesului de creștere a forțelor productive (manufacturi, industrie, agricultură), prin intermediul relațiilor oraș-sat, context în care grupurile-motor ale dezvoltării joacă un prim rol. Spațialitatea capitalistică se caracterizează prin combinația distinctivă a omogenității, fragmentării și ierarhizării (Soja, 1985.). Aceasta penetrează și formează, astfel, viața de toată zilele, extinzându-se la scară globală, organizând viața socială în nivele multiple de dominație și subordonare, centre și periferii. Spațialitatea nu este numai un produs dar și un producător și reproducător al relațiilor de producție, un instrument al puterii alocative și autoritare. Lupta de clasă socială devine luptă spațială pentru dobândirea controlului asupra producției sociale a spațiului (id.). Problematica hegemoniei devine, astfel, centrală în teoria lui Lefebvre, influența acesteia asupra spațiului exercitându-se prin instituții (politici, partide politice) și idei (intellectuali, experți). Statul își consolidează poziția, planifică și organizează societatea pe principii raționaliste, cu ajutorul tehnologiei și cunoașterii, măsurile sale fiind de natură politică-

ideologică. Astfel, statul devine o forță care determină organizarea spațiului. Interesantă este ideea conform căreia fiecare societate își organizează propriul spațiu, cu timpul său specific, cu centrele proprii. Fiecare societate se caracterizează printr-un mod de producție, prin relații de producție specifice, care generează relații de reproducție specifice, generatoare de spațiu social.

Lefebvre face diferență între reprezentările spațiului, care corespund spațiului conceptualizat al oamenilor de știință, urbaniștilor, experților, tehnocraților. Acesta este spațiul dominant dintr-o societate, este spațiul gândit. Față în față cu acest spațiu sau, mai bine zis, în conflict cu acesta, apar spațiile reprezentative, care sunt de fapt, spațiile dominate dintr-o societate. Acestea fac uz simbolic de obiectele din spațiu fizic, fiind spațiul locuitorilor, al utilizatorilor obișnuiți. Acesta este spațiul în care se trăiește.

Exact armonizarea, poate unificarea, acestor conținuturi ar trebui să constituie o prioritate pentru geografie, întrucât ea trebuie să creeze, prin știință, spații suprareale, cu care grupurile umane regionale care trăiesc în aceste spații nu se identifică. Cred că, în acest sens, metodele oferite de geografia socială (regională) calitativă sunt cele mai adecvate. Asupra acestui subiect deosebit de important și de actualitate o să mai revin în ultimul capitol.

6. POZIȚIA CONCEPTULUI DE SPAȚIU ÎN ORIENTĂRILE MODERNE DE CERCETARE DIN GEOGRAFIE

Studiile recente asupra spațiului provin mai ales din Geografia Umană, fiind stimulate de apariția în anii '80 a unei atitudini critice la adresa geografiei cantitativ-pozițiviste și a celei comportamentale. A avut loc o schimbare radicală de perspectivă în geografia umană, schimbare marcată de ideea centrală, conform căreia agentul principal al formării spațiului este societatea prin indivizi și instituțiile care o compun. Odată ce această idee prinde rădăcini din ce în ce mai adânci, procesul este redefinit, atât ca conținut, cât și ca rol în formarea unui spațiu. Aceste procese nu mai sunt pur spațiale, ele sunt în primul rând procese sociale, care au loc într-o anumită secvență de spațiu și timp. Spațiul poate fi înțeles numai prin obiectele și procesele care îl compun, ca un set de interacțiuni, care este rezultatul unui proces istoric (Thrift, 1983, citat de Fliedner, 1993). Astfel, Urry (1985) consideră că spațiul și timpul există numai dacă conțin entități cu substanță definită sau numai dacă există cel puțin două obiecte aflate în interacțiune. Spațiul nu este substanță, ci este un set de relații dintre entități. De aceea nu este corect a se vorbi despre interacțiunea societate-spațiu, spațiul fiind expresia societății (id.). De aici rezultă tendința geografilor de ancoreare a studiului spațiului în teoria socială. Din acest punct de vedere importante sunt trei moduri de abordare din teoria socială (Thrift, 1995): teoria acțiunii, în centrul căreia stă omul ca ființă care acționează cu anumite scopuri, teoria sistemică a societății (Wallerstein, Luhmann) și teoriile care le integrează pe primele două. În acest studiu accentul se va pune pe prima și ultima orientare.

Orientarea integrativă. Dintre acestea amintesc teoria structurării elaborată de A. Giddens (1984) care încearcă să facă legătura între nivelele macro și micro ale abordării socialului, precum și ridicarea opoziției structură-acțiune. Astfel, Giddens consideră că structurile permit sau, dimpotrivă, frânează dezvoltarea unor acțiuni, indivizi, reproducând și modificând, în același timp, prin acțiunile lor structurile. Din aceasta rezultă caracterul dual al structurilor sociale, întrucât ele constituie condițiile acțiunii, dar sunt reproduce, în același timp, prin realizarea acțiunii. Giddens face apel la geografia timpului (Hägerstrand) pentru a determina zonarea temporo-spatială a interacțiunilor. El introduce noțiunea de structurare, care desemnează modalitățile prin care sistemele sociale sunt produse și reproduce. Aceste modalități rezidă în interacțiunea actorilor poziționați spațio-temporal, care folosesc un set de reguli și resurse (Lallement, 1998). În societăți mai diferențiate, orașul cu arealul său de influență constituie cel mai important loc în care întâlnirile din timp și spațiu sunt reconstituite și se constituie, sunt

forurile de comunicație și de interacțiune (Fliedner, 1993). În accepțiunea lui Giddens spațiul este important pentru rolul său de stabilire a unor sisteme de interacțiune, neexistând diferență logico-metodologică între sociologie și geografia umană.

Dacă amintită în acest context epistemologic de integrare este și teoria acțiunii comunicaționale a lui Habermas (1981). În centrul acesteia se află acțiunea comunicativă care constituie socialul și care desemnează acțiunea prin care indivizii își coordonează planurile de acțiune în acord comun (id.). Habermas a explicitat și evoluția socială, care în accepțiunea sa este un proces de diferențiere a sistemului instituțional de cel al lumii trăite (*Lebenswelt*). Aceasta din urmă devine în societățile moderne un subsistem al societății, fiind influențat din ce în ce mai intens de sistem, prin control economic și administrativ.

Pentru geografie este importantă receptia din teoriile de mai sus a unor idei cum ar fi ceea de contextualitate, conform căreia societățile se structurează în timp și spațiu. O altă idee productivă pentru geografie se leagă de natura capitalismului, care se regăsește în considerarea spațiului actual ca produs al capitalismului (geografia marxistă, inspirată mai ales din Lefebvre, și analizată deja).

În conformitate cu ideile vehiculate de aceste teorii, punctul de vedere absolut despre spațiul din geografie este considerat ca fiind incoherent, întrucât dacă spațiul este gol, acesta nu mai este nimic, deci nu poate să existe (Sayer, 1985). Același autor consideră că e o greșală să se considere spațiul ca produs al societății. El este constituit din social și natural, dar nu poate fi redus la unul dintre acestea (id.). Această separare a socialului de natural este utilizată și de alți autori, cum ar fi E. W. Soja (1985), care folosește termenul de spațialitate în sens de spațiu produs social, existând atât ca substanță cât și ca un set de relații dintre indivizi și grupuri. Acest spațiu se distinge de spațiul fizic de natură materială și de spațiul mental al reprezentării și cognitiei, ambele fiind incluse în spațiul social, fără a fi echivalente cu acesta. Spațiul este în același timp mediu și produs al acțiunii sociale și al relațiilor sociale. Această structurare spațio-temporală dualistă conectează structurile sociale și spațiale în aşa fel încât ultimele sunt formele materiale ale relațiilor și structurilor sociale (id.). Această relație a fost anticipată de H. Lefebvre, așa cum am văzut anterior, și constituie baza interpretării materialiste a spațialității (id.). Conform acestuia societatea se concretizează în spațiu, care este o creație ideologică și politică. O interpretare asemănătoare există din partea structuraliștilor (Giddens): „intersecțiile timp-spațiu sunt implicate în existența socială” (id.). Aceste conceptualizări se fac pentru analiza societății capitaliste, în care puterea, controlul, influența crescândă a statului au un loc aparte (id.). Astfel, se consideră că spațialitatea feudală a fost transformată într-o capitalistică prin dispariția relațiilor de producție feudale, apariția unei clase sociale noi, dezrădăcinarea, transformarea spațiului rural, concentrarea geografică a forței de muncă și a producției industriale în centrele urbane, separarea locurilor de muncă de cele de reședință (id.). Conflictele și contradicțiile se leagă de natura dualistă a spațiului produs, ca mediu de producție și ca rezultat al producției (id.). Deocamdată nu există o teoretizare a trecerii de la spațialitatea capitalistă la cea socialistă, respectiv revenirea la spațialitatea capitalistă, ceea ce îngreunează considerabil studiul de față.

În ultima vreme s-au înmulțit vocile care solicită o geografie normativ-critică, orientată ca „știință politico-practică a spațiului” (Boesch, 1989, citat de Fliedner, 1993). Este o orientare care implică și un angajament ideologic mai puternic din partea geografilor. Reprezentanții acestui curent aparțin, de fapt, unor curente politico-ideologice mari. Este vorba desigur de geografia marxistă, tratată anterior, geografia feministă și cea umanistă. Aceste orientări tratează problemele legate de dezvoltarea inegală, de inegalitatea dintre diferite grupuri sociale, toate acestea cu proiecții spațiale corespunzătoare. Se consideră că și structurile spațiale au un aspect moral, ele putând perpetua inegalități mai vechi sau chiar să le creeze. Oricum există diferențe majore între geografia marxistă și ultimele două curente (feminist și umanist), diferențe care apar ca urmare a aplicării unor nivele diferite de abordare. În cazul geografiei marxiste caracteristică

este abordarea holistică, în timp ce curentul feminist și cel umanist dezvoltă o perspectivă individualistă. Astfel, la acestea din urmă individul – în relația sa cu mediul, precum și cu ceilalți indivizi – este în centrul atenției, perceperea acestor relații fiind importantă pentru a arăta care sunt căile prin care se pot depăși inechitățile socio-spațiale și prin care se poate mări calitatea vieții.

Orientarea acționistică. După unii autori (Wirth, 1981, citat de Fliedner, 1993), relația omului cu mediul său natural este mijlocită întotdeauna social. Obiectele dintr-un spațiu capătă un sens, o funcție doar în urma acțiunii umane, adică mediul natural al omului este definit de acțiunile acestuia. Ca urmare a acestor acțiuni se ordonează sau dimpotrivă sedezorganizează un spațiu. Aplicarea punctului de vedere acționistic este susținută și de B. Werlen (1988), care consideră că acțiunea permite constituirea primară a societății, spre deosebire de geografia comportamentală care consideră că deciziile se iau în funcție de comportament, acesta din urmă având influențe asupra spațiului. Conform aceluiași autor, problemele spațiului sunt probleme de acțiune, accentul nu mai fiind pus pe studiul spațiului, ci pe studiul condițiilor acțiunii, și al importanței acțiunii pentru lumea socială. În condițiile societății post-moderne – caracterizată prin globalizare, relații sociale pe distanțe mari, ce depășesc orizontul local, stabilite în cadrul proceselor de producție, apariția unor sisteme de comunicație globale, adică prin compresiune spațiu-timp – nu spațiul constituie obiectul de studiu al geografiei umane, ci activitățile umane din diferite situații socio-spațiale (Werlen, 1993). Considerarea spațiului ca obiect al geografiei este ancorată în condițiile social-economice ale societății tradiționale, caracterizată prin: stabilitate spațio-temporală mare, ancorarea comunităților într-un orizont local, mobilitate redusă, comunicație de tip face-to-face, tradiții, importanța relațiilor de rudenie, acțiune determinată de coduri spațio-temporale și dependență mare de natură (id.). Werlen consideră că geografia umană este o știință care are ca scop studiul acțiunii umane, condiție în care spațiul nu mai este un obiect material, lângă alte obiecte materiale. Aceasta devine o noțiune, care „se referă la spațialitatea lucrurilor care posedă extensiune” (id., p. 250), și care permite clasificarea și denumirea obiectelor materiale. Problema structurilor de putere și a influenței acestora asupra acțiunii actorilor devine crucială în această teorie. Ca urmare, condițiile spațiale ale acțiunii devin expresie a condițiilor de putere (id.). În schimb, această teorie nu dezvoltă problema trecerii la procesele care se manifestă la nivelul macro, influența acestora asupra structurilor și proceselor la scară micro fiind deosebit de evidentă. Geografia este interesată în special exact în această problemă a realizării legăturii dintre cele două nivele de abordare, din prisma modului în care este influențat spațiul, ancorarea în paradigma acționistă nerezolvând această dilemă.

7. CONCLUZII

S-a putut urmări în această succintă prezentare a evoluției conceptului de spațiu o relativizare treptată a acestuia. Cu toate că conceptul spațiului relativ a fost elaborat încă în secolul 17 de Leibnitz, au trebuit să se scurgă aproximativ o sută de ani de la instituționalizarea geografiei până geografilor au elaborat primele studii consistente, bazate pe spațiu relativ. Desigur această evoluție a fost în bună parte determinată de reinterpretarea lui Leibnitz, adică prin substanțializarea conceptului său de spațiu relativ, în primul rând în filosofie. Dominanța conceptului de spațiu absolut a dus la un geodeterminism accentuat, de care nu ne-am debarasat în totalitate, precum și la naturalizarea culturii.

Studiul actual de dezvoltare a geografiei umane se caracterizează, între altele, și prin recunoașterea faptului, că spațiul nu mai este o bucată a suprafeței terestre, caracterizată prin localizarea unor obiecte. El este mai mult, fiind structurat de relațiile dintre obiecte, dimensionat de elementele componente nu ortogonal, ci central-periferic, în jurul unor centre de polarizare. Cred că problema în momentul actual nu se pune sub forma tranșării disputei spațiu absolut (substanțial) sau spațiu relativ! Argumentele filosofice sau geografice nu ne pot conduce la nici

un rezultat pozitiv, singura cale de urmat fiind cea a acceptanței unei polifonii epistemologice privitor la spațiu, precum și contextualizarea și relativizarea relației spațiu-cultură (societate).

BIBLIOGRAFIE

- Abler, R., Adams, J., Gould, P. (1979), *Spatial Organization. The Geographers View of the World*, Englewood Cliffs.
- Behrens, F. (1995), *Spatialization of Sociological Theory-for example Habermas*, Erdkunde, Berlin.
- Coffey, W. (1981), *Geography: towards a general spatial systems approach*, Methuen, New York.
- Fliedner, D. (1993), *Sozialgeographie*, de Gruyter, Berlin.
- Giddens, A. (1992), *Die Konstitution der Gesellschaft*, Frankfurt.
- Hegel, G., W., F. (1961) *Philosophie der Geschichte*, Stuttgart.
- Hettner, A. (1927) *Die Geographie. Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*, Breslau.
- Kant, I. (1994), *Critica razumului pur*, Ed. Iri, București.
- Lallement, M. (1996), *Istoria ideilor sociologice*, vol. II, Imprimeria de Vest, Oradea.
- Lefebvre, H. (1994), *The Production of Space*, Paris.
- Leibnitz G., W. (1994), *Monadologia*, Ed. Humanitas, București.
- Soja, E. W. (1985), *The Spatiality of Social Life: Towards a Transformative Retheorisation*, Social Relations and Spatial Structures (ed. Gregory D., Urry, J.), Macmillan Education, London.
- Urry, J. (1985), *Social Relations, Space and Time*, Social Relations and Spatial Structures (ed. Gregory D., Urry, J.), Macmillan Education, London.
- Sayer, A. (1985), *The Difference that Space makes, Social Relations and Spatial Structures Social Relations and Spatial Structures* (ed. Gregory D., Urry, J.), Macmillan Education, London.
- Werlen, B. (1995), *Sozialgeographic alltäglicher Regionalisierungen*, Band 1, Stuttgart.